Vol 5 Issue 12 June 2016 ISSN No :2231-5063

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Welcome to GRT

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2231-5063**

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Manichander Thammishetty
Ph.d Research Scholar, Faculty of Education IASE, Osmania University, Hyderabad

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

......More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.org

ISSN: 2231-5063 Impact Factor : 3.4052(UIF) Volume - 5 | Issue - 12 | June - 2016

Golden Research Thoughts

GRT

असंघटीत क्षेत्र आणि असंघटीत क्षेत्रातील महिलांची स्थिती : एक अध्ययन

बी.एस.काळे
M.A(Eco.) Ph.D. , *मार्गदर्शक , जिजामाता महाविद्यालय भेंडा.*

Co - Author Details :

ए.जी.मगर
M.A(Eco.) M.Phil.B.Ed. *संशोधक*

प्रस्तावना –

भारत आणि विकसनशील देशातील काम करणाऱ्या श्रमिकांपैकी एक मोठा वर्ग असंघटीत किंवा अनौपचारिक क्षेत्रात काम करतो. या क्षेत्राचे अध्ययन अर्थशास्त्राबरोबरच समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्रात केले जाते. सर्व प्रथम असंघटीत कामगार असा शब्द प्रयोग 'केथ हार्ट' यांनी १९७१मध्ये आंतरराष्ट्रीयश्रम संघटनेमार्फत आयोजित केलेल्या परिषदेमध्ये करण्यात आला.

भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची मोठी अर्थव्यवस्था असल्याने विकासाबरोबरच भारताच्या मुलभूत बाबी जसे असंघटीत क्षेत्र व असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांवर लक्ष देणे आवश्यक आहे. १९९१ पासून भारताचा आर्थिक विकास जलद गतीने होऊ लागला. भारताने उदारीकरण व आर्थिक सुधारणा विषयक धोरण स्वीकारले. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक पातळीवर आर्थिक महासत्ता म्हणून समोर येवू लागली.

असंघटीत क्षेत्र :(Unorganize Secter)

'असंघटीत क्षेत्र' या संकल्पनेबाबत अनेक तज्ञांनी वेगवेगळी मते मांडली आहेत. त्यामुळे या संघटनेत बाबत अस्पष्टता दिसून येते. एकूण रोजगारापैकी एकूण कामगारामधून असंघटीत क्षेत्रातील कामगार वजा केल्यास उर्वरीत कामगारांना असंघटीत क्षेत्र कामगार म्हणतात. ही व्याख्या महानिर्देशक रोजगार आणि प्रशिक्षण विभागामार्फत देण्यात आली आहे. असंघटीत क्षेत्राचा अर्थ पुढील प्रमाणे स्पष्ट करण्यात आलेला आहे.

1.केंद्रीय सांख्यिकीय संघटन :–

'असंघटीत क्षेत्र हा एक असा उद्योग आहे की, ज्यामध्ये शक्ती स्त्रोताचा वापर होत असताना १० पेक्षा अधिक श्रमिक काम करीत नाहीत. वरील उद्योगात काम करणारे श्रमिक कोणत्याही कायद्याच्या बंधनात औद्योगिक संघर्ष अधिनियम १९४८ मध्ये येत नाहीत. राष्ट्रीय लेखाकार प्रणाली नुसार हे श्रमिक कुटूंबाधारीत व्यवसाय करणारे असतात.

2.राष्ट्रीय आयोग (National Commission)

असंघटीत क्षेत्रात खाजगी अनियमित क्षेत्रातील सर्व उद्योगाचा समावेश होतो. ज्यांचा मालकी हक्क व्यक्ती किंवा कुटुंबाकडे असतो आणि जी एक व्यक्ति मालकी किंवा भागीदारीच्या आधारावर वस्तू व सेवांचे उत्पादन व विक्रीचे कार्य करते आणि यामध्ये १० पेक्षा कमी श्रमिक कार्य करतात.

3.असंघटीत किंवा अनौपचारिक रोजगार :

राष्ट्रीय आयोग असंघटीत श्रमिकांमध्ये त्या सर्व श्रमिकांचा समावेश होतो जे असंघटीत उद्योगात किंवा कुटूंबात कार्य करतात. यात अशा कामगारांचाही समावेश होतो की, ज्यांना सामाजिक सुरक्षा प्राप्त नाही आणि यात त्या श्रमिकांचा समावेश होतो. त्यांचा समोवश असंघटीत क्षेत्रात आहे पण संयोजकाद्वारे त्यांना नियमित वेतन दिले जाते. पण सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक कल्याणाचे कोणतेही लाभ त्यांना प्राप्त होत नाहीत. त्यापासून त्यांना वंचित रहावे लागते.

असंघटीत क्षेत्रातील महिलांची स्थिती :

१९८८ च्या श्रमशक्ती अहवालानुसार सर्व प्रथम हे जाणवले की, असंघटीत श्रम शक्तीमध्ये ६ कोटी महिला रोजगार कमवितात. पण त्यांच्या रोजगार व सामाजिक सुरक्षिततेसाठी कोणतेही नियम किंवा कायदे नाहीत. श्रमशक्ती आयोगाला असंघटीत क्षेत्रातील महिलांच्या रोजगारी बद्दल दोन गोष्टी अस्वस्थ करणाऱ्या आढळल्या एक म्हणजे या गरीब महिलांच्या प्रती सरकारी अधिकाऱ्यांची असंवेदनशीलता आणि दुसरी म्हणजे स्त्रीयाना समाजात सन्मान न मिळणे अशा परिस्थितीत असंघटीत क्षेत्रातील महिलांची देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील भूमिका समजणे कठीण होते. तसेच स्त्रीयांना समाजात दुय्यम स्थान असल्याने हया महिलांच्या पदरी काहीच पडत नाही.

असंघटीत क्षेत्राची व्याप्ती (Scope of Un organize Sector)

राष्ट्रीय आयोगाद्वारे असंघटीत क्षेत्राची व्याप्ती करताांना जानेवारी २००५ मध्ये भारतात एकूण रोजगार हा ४५.८ कोटी होता. यापैकी ३९.५ कोटी रोजगार हा असंघटीत क्षेत्रातील होता. जो २००४-२००५ मधील एकूण श्रमिकांच्या ८६.१ होता तर राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या ६८ व्या फेरीनुसार २०११-१२ मध्ये भारतात एकूण रोजगार ४७.२ कोटी होता. यापैकी ६४.१ (४४.४ कोटी) रोजगार असंघटीत क्षेत्रातील होता. ज्या उद्योगात १० पेक्षा कमी कामगार काम करतात. तसेच त्यांना सामाजिक सुरक्षाही प्राप्त होत नाही असे उद्योग असंघटीत क्षेत्रात येतात.

असंघटीत क्षेत्रातील श्रमिकांचे वर्गीकरण

असंघटीत क्षेत्रातील श्रमिकांचे वर्गीकरण मजूरी प्राप्त श्रमिक व स्वयंरोजगार प्राप्त श्रमिक असे म्हणतात येते.

1.मजूरी प्राप्त श्रमिक : असंघटीत क्षेत्रातील मजूरी प्राप्त श्रमिकांमध्ये अशा श्रमिकांचा समावेश होतो. ज्यामध्ये उद्योजक श्रमिकांना प्रत्यक्ष स्वरूपात ठेकाद्वाराच्या माध्यमाद्वारे कामाच्या मोबदल्यात मजूरी देतात. यात मुख्यतः आकस्मिक किंवा अस्थायी श्रमिकांच्या समावेश होतो. जसे घरगुती कामगार सफाई कामगार इ. असंघटीत श्रमिकांमध्ये नियमित श्रमिकांचाही समोवश होतो.

२.असंघटीत क्षेत्रातील स्वयंरोजगार प्राप्त श्रमिक हे श्रमिक प्रामुख्याने कृषी किंवा गैरकृषी उद्योगात काम करणारे श्रमिक असतात. तसेच स्वतःचा वैयक्तिक व्यवसाय करून उत्पादीत मालाची विक्री करणाऱ्या श्रमिक वर्गाचा यात समावेश होतो. यात गृह व्यवसाय करणारे श्रमिकही असतात. जे कोणत्याही मजूरी विना काम करतात.

या दोन्ही वर्गातील श्रमिकांना समाजातील विविध समस्यांना समोरे जावे लागते. मजूरी प्राप्त श्रमिक अंसघटीत क्षेत्रातील स्वयंम रोजगार प्राप्त श्रमिक यांना प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या अडचर्णींना समोरे जावे लागते पहिली नोकरीची किंवा रोजगारीची असुरक्षितता व दुसरी सामाजिक असुरक्षितात. असंघटीत क्षेत्रात नियमित श्रमिक ते होत जे दुसऱ्या करीता काम करतात. त्यासाठी त्यांना नियमित मजूरी प्राप्त होते. त्यांना त्यांच्या अडचणी प्रसंगी सामाजिक सुरक्षा प्राप्त होत नाही. तसेच अस्थाई श्रमिकांना असुरक्षित नोकरी व सामाजिक असुरक्षा या दोन्ही अडचर्णींना सामोरे जावे लागते.

भारतातील श्रम मंत्रालयाद्वारे असंघटीत क्षेत्राचे चार वर्गामध्ये विभाजन करण्यात आले आहे.

१.व्यवसायानुसार विभागणीः यामध्ये लहान मोठे शेतकरी, भूमीहीन मजूर, कोळी व्यवसाय, बांधकाम इ. कामगार येतात.

२.रोजगाराच्या स्वरूपानुसारः यामध्ये कृषी श्रमिक, करारबध्द श्रमिक, कंत्राटी श्रमिक, स्थानांतरीत श्रमिक, किरकोळ काम करणाऱ्या श्रमिकांचा समावेश होतो.

३.विशेष श्रेणीनुसार :टॉडी टॉपर्स, रस्ता साफ करणे, अवजड वाहनचालक इ. यामध्ये येतात.

४.सेवा श्रेणी : प्रसाविका दाई, घरकाम करणारे, कोळी व न्हावी पेपर विक्रेते इ.

असंघटीत क्षेत्राची वैशिष्टये:

1.उत्पादकता कमी :

असंघटीत क्षेत्रातील उत्पादकतेच्या तुलनेत अनौपचारिक क्षेत्रातील उत्पादकता ही फार कमी असते. एकूण श्रमिकांमध्ये यांचा वाटा ६४ असूनही औपचारिक क्षेत्रापेक्षा यांची उत्पादकता कमी असल्याचे दिसून येते.

2.कामाचे मर्यादीत क्षेत्र :

असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांचे कामाचे क्षेत्र हे मर्यादीत असते. तेथील वातावरण त्यांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतो. त्यांना कोणत्याही प्रकारची सामाजिक सुरक्षा मिळत नसल्याने त्याचा त्यांच्यावर विपरीत परिणाम होतो.

3.कर्जबाजारीपणा :

असंघटीत क्षेत्रातील कामगार हे कर्जबाजारीपणा आणि गुलामीच्या विळख्यात सापडलेले असतात. उत्पन्न कमी असल्यामुळे त्यांच्या गरजा पूर्ण होऊ शकत नाहीत.

४.असंघटीत क्षेत्रात काम करणारे मजूर जूनी उत्पादन तंत्रे आणि संरजामशाहीतील उत्पादन पध्दती यांचा सर्रासपणे असंघटीत क्षेत्रामध्ये केला जातो.

5.मौसमी बेकारी : असंघटीत क्षेत्रातील कामगार अनेक उद्योग व्यवसायामध्ये ऋतुमानानुसार त्यांना क्रमप्राप्त होतेत्र. मात्र जसे शेत मजूर त्यांना इतर कालावधीमध्ये बेकार रहावे लागते. म्हणजेच मौसमी बेकारीचा यांना सामना करावा लागतो.

6.परंपरागत पध्दतीचा अवलंब : असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना अनेक व्यवसायात शिक्षणाची अट नसते. त्यामुळे त्यांच्या गुणवत्तेत सुधारणा होऊ शकत नाही. त्यांचा पिढी जात परिणाम होताना दिसतो. तसेच त्यांना कामाचे कौशल्य व प्रशिक्षण आधुनिक तंत्राच्या वापराबाबत प्रशिक्षण इत्यादी प्राप्त करून दिले जात नाही. परंपरांगत पध्दतीचाच त्यांना वापर करावा लागतो. तसेच असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या श्रमिकांकरीता कोणत्याही प्रकारच्या कामाची नियमावली नसल्याने कामचुकारपणा केल्यास कोणत्याही प्रकारच्या दंडाची व्यवस्था नसते.

7.सुरक्षिततेचा अभाव : असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रियांना मोठया प्रमाणात सामाजिक सुरक्षेच्या आभावाचा सामना करावा लागतो. स्त्रियांचे होणारे शोषण, कामाचे अधिक तास कमी मजूरीदर, आत्याचार आर्थिक शोषण इ. सारख्या समस्यांना समोरे जावे लागते.

8.कायद्याची अपूरी सुरक्षा: भारतात श्रमिकांच्या कल्याणाकरीता अनेक कायदे आहेत. परंतु असंघटीत क्षेत्रात काम करण्याकरीता या कायद्याची अंमलबजावणी करणे कठीण जाते. कारण यात घरकाम करणारे बालमजूर यांच्या बाबतीत कायद्याची अंमलबजावणी सक्तीने केली जात नाही. त्यामुळे असंघटीत क्षेत्रात श्रमिकांच्या हितासाठी कायद्याची चौकाट अपूरी पडते.

9.निरक्षरता : निरक्षरता हे असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांचा अडसर म्हणता येईल. त्यामुळे त्यांच्या कौशल्यात वाढ होताना अडचणी निर्माण होताना व त्यांना कमीत कमी वेतनावर मोठया प्रमाणात शारीरिक श्रम करावे लागते. असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यंत कमी असते. साक्षरतेचा आभाव व गरीबी यामुळे त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जानुसार असतो.

असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांची सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याणासाठी कायदेशीर उपाय आणि कल्याण योजना व कार्यक्रमाची अंमलबजावणी यांचे अनुकरण करण्यात आले. कायदेशीर उपायांमध्ये किमान मजूरी कायदा १९४८, कामगार नुकसान भरपाई कायदा १९२३, मातृत्व लाभ कायदा १९६१, बंधक मजूर पध्दत कायदा १९७६, कंत्राटी मजूर कायदा १९७०, आंतरराज्य स्थलांतर कामगार कायदा १९७९, इमारत व इतर बांधकाम मजूर कायदा १९९६ यांचा समावेश आहे.

असंघटीत कामगारांच्या विकासासाठी उपाय–योजना :

देशातील कार्यकारी लोकसंख्येमध्ये असंघटीत क्षेत्राचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्यामुळे या क्षेत्राला संघटित क्षेत्राचा दर्जा मिळणे आवश्यक आहे. तसेच त्यांना न्युनतम मजूरी सामाजिक सुरक्षा स्वास्थ, सामाजिक कल्याण व मातृत्व आणि बालकांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी घेणे आवश्यक आहे. कौशल्य आणि तांत्रिक ज्ञान देण्याची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय श्रम आयोगाने या संदर्भात खालील उपायांचा उल्लेख केलेला आहे.

१.सर्व प्रथम असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना स्वीकृती प्रदान करणे आवश्यक आहे आणि औपचारिक सर्वेक्षणामध्ये त्यांचा समावेश केला जावा.

२.असंघटित क्षेत्रातील प्रत्येक कामगाराला औपचारिक ओळख पत्र दिले जावे त्याद्वारे निश्चित कायद्यांतर्गत त्यांना संरक्षण दिले जावे.

३.असंघटित क्षेत्रातील कामगार हा भारतीय नागरिक असल्यामुळे तो संरक्षण आणि कल्याणासाठी पात्र असावा राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये त्यांचे योगदान अधिक असल्यामुळे त्याला संघटित क्षेत्रातील श्रमिकांमध्ये फायदे मिळणे आवश्यक आहे.

४.कामाच्या अधिकाराला सामाजिक सुरक्षेच्या अधिकारांचे अभिन्न अंग मानावे लागेल. त्यासाठी या कामगारांच्या संरक्षण, बाल संगोपन इ. जबाबदारी सरकारतर्फे स्वंयसेवी संस्थांना दयावी. आयोगाने अशी शिफारश केली की, कामाचा अधिकार या अंतर्गत असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना मूलभूत अधिकार प्रदान करण्यात यावे.

५.स्त्रियांच्या श्रम संघटना निर्माण झाल्या पाहिजेत. शिक्षण व वरच्या थरातील स्त्रियांनी अकुशल व अशिक्षित स्त्री श्रमिकांना प्रत्येक स्तरावर बौध्दिक व न्यायिक मदत केली पाहिजे. यासाठी प्रत्येक गावात, शहरात व राज्य स्तरावर त्यांच्या संघटना निर्माणा करून

सदस्य बनवावे.

शासनाने सहाव्या व सातव्या योजनेत स्त्रियांचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी विशेष प्रयत्न केलेले दिसतात. त्यात प्रमुख योजना–

१.ग्रामीण विभागातील स्त्रियांना आय.आर.डी.पी. व ट्रायसेम या योजनेचा ३०टक्के लाभ स्त्रियांना देणे.
२.सामान्य कामासाठी समान वेतन हा कायदा अधिक प्रभावीपणे राबविणे.
३.तांत्रिक ज्ञानांच्या प्रचारासाठी बंगलोर, त्रिवेंद्रम व मुंबई या ठिकाणी प्रादेशिक प्रशिक्षण केंद्र स्थापन करण्यात आले.
४.स्त्रियांनी संघटित होऊन आपल्या लिखानातून, मागणीतून सर्वोच्च पदावर असीन राज्यकर्त्यापर्यंत आपली मते वारंवार पोहचवावीत.

वरील सुधारणामुळे तसेच शिक्षणाचा प्रसार नवीन मूल्ये, नव्या भूमिका यामुळे स्त्रियांमध्ये परिवर्तन होत आहे. परंतु दुसरीकडे स्त्रियांचे परंपरागत स्थान, दर्जा, भूमिका यामुळे त्याला मर्यादा येते आहे.

संदर्भ :

१.श्रम अर्थशास्त्र पान क. ६२७-६३६
२.भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ.देसाई आणि डॉ. भालेराव, निराली प्रकाशन पुणे.२०१३
३.आर्थिक पाहणी २०१३-१४ अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, नियोजन विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई.
४.Research Article; Un organized sector workforce in India EPW-27 May 2006
५.Indian Economy- Mishra Puri.1975.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- ✶ International Scientific Journal Consortium
- ✶ OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.org